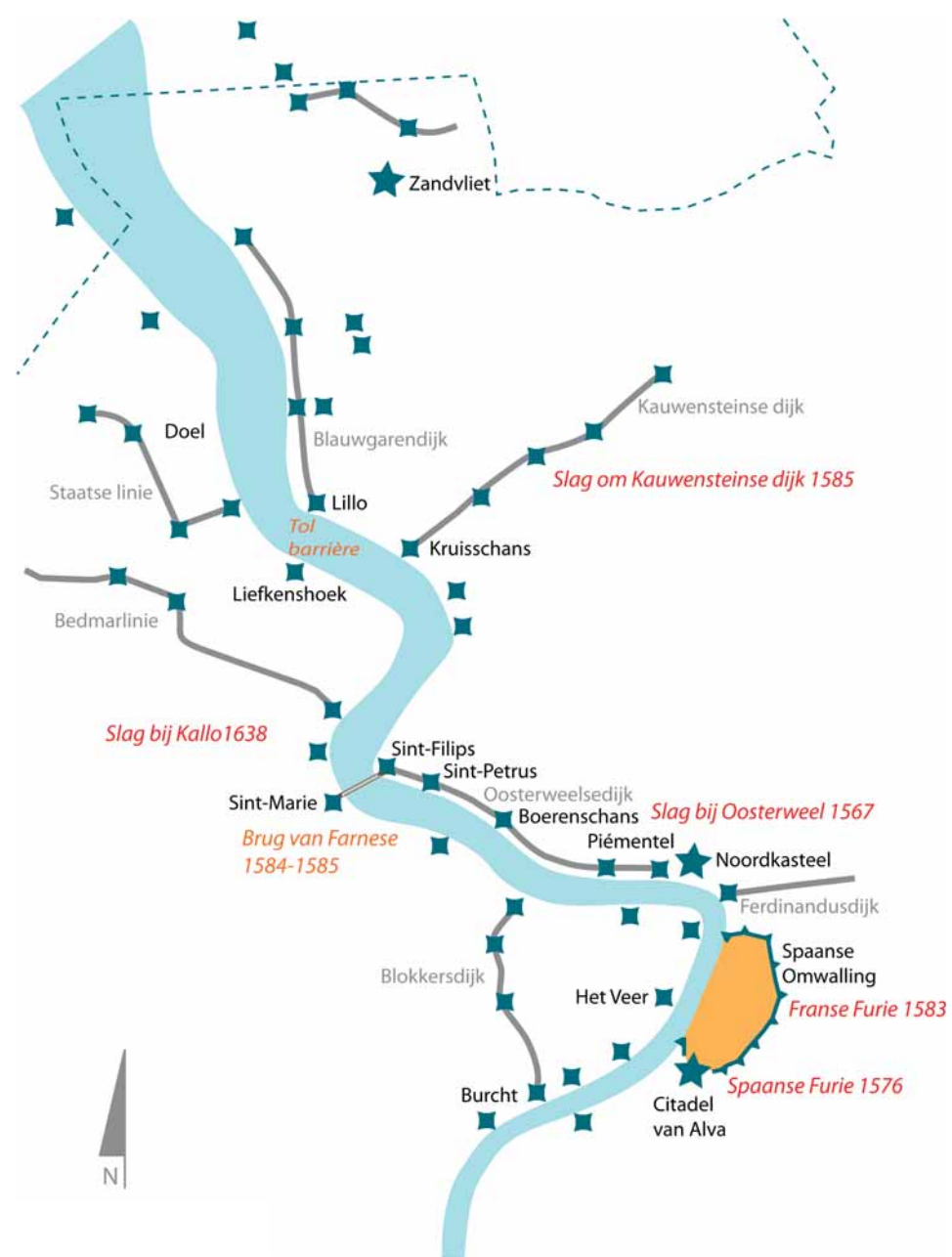

De archeologische waarde van de Scheldeforten

Van de Scheldeforten is op dit ogenblik niet zoveel zichtbaar in het landschap. Vele forten raakten in verval toen ze hun militaire functie verloren. De havenontwikkeling heeft de grootste transformatie van het poldergebied met forten, dijken en linies tweeweggebracht.

De forten Liefkenshoek, Lillo, Sint-Filips en Sint-Marie bleven goed bewaard, sommigen na grondige renovatie. Daarnaast zijn er ook nog heel wat archeologische restanten en sites. Zo liggen de resten van het oude fort Sint-Filips onder het 19de-eeuwse bunkerfort. Fort Het Veer, pal tegenover de historische stad, werd vanwege de strategisch positie als Vlaams Hoofd nog enkele malen gerenoveerd. De ondergrondse resten liggen nu besloten in de ontwikkeling van Linkeroever. Ook de Blokkesdijk en het gelijknamige fort hebben een archeologische erfgoedwaarde, evenals de stroomopwaarts gelegen forten Burcht en Ferdinand.

Antwerpen en het linielandschap aan de Schelde, met forten, dijken en veldslagen

Op de rechteroever ligt een groot relict van het 19de-eeuwse Noordkasteel. Net ten noorden hiervan is een zijde van fort Piéméntel in de huidige dijk zichtbaar. Het fortlichaam zelf ligt besloten in de opgehoogde gronden. In de omgeving van dit fort vond in 1567 de Slag van Oosterweel plaats. Mogelijk zijn hiervan sporen in de ondergrond bewaard gebleven.

Tussen het Noordkasteel en fort Sint-Filips worden momenteel de dijken verhoogd door het Agentschap Waterwegen en Zeekanaal. Deze werken kaderen in het SIGMA-plan om de regio beter te beschermen tegen overstromingen. Op de dijk lagen vroeger Boer- en Boerinnenschans en fort Sint-Petrus. Op de plaats van deze forten komt een verbreding van de dijk en een rustplek; een opportuniteit om het verhaal van de Scheldeverdediging te ervaren.

In 1567 versloegen de Spaanse troepen de zogeheten watergeuzen bij de Slag van Oosterweel.

Aanval met bomschip op de westelijke brugsteiger van Farneses schipbrug

Na de bloedige slag om de Kauwensteijnse dijk op 26 mei 1585 verloren de Antwerpenaren alle moed. Het was hun laatste kans geweest om de belegering van de stad te doorbreken

De Staats-Spaanse linies

De Scheldeforten kunnen via een recreatieve route met elkaar worden verbonden. Ze vertellen het verhaal van een veel grotere strijd die heeft plaatsgevonden op het grensgebied tussen Vlaanderen en Nederland, doorheen de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Zeeland en Antwerpen. Dit linielandschap is de getuige van de strijd tussen de Staatse en Spaanse troepen, die geleid heeft tot de huidige grens tussen Vlaanderen en Nederland.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) werd op deze grens een hevige strijd geleverd tussen Spaanse troepen (Zuidelijke Nederlanden) en Staatse troepen uit het noorden. De verdedigingslinie tussen Knokke-Heist en Antwerpen bestond uit forten en schansen, verbonden door linielijken, waarbij ook het aanpalende land met polders gecontroleerd onder water gezet kon worden. Van deze meer dan 450 afzonderlijke restanten is er doorheen de tijd veel verloren gegaan. Enkele vestingsteden zijn goed bewaard gebleven, zoals Sluis, Damme en Hulst. Ook op de Koningsdijk bij Sint-Gillis-Waas, pal op de grens met Nederland, en op de

Linielijck ten oosten van Hulst, kan het typische linielandschap te midden van polders nog beleefd worden.

Het Europese project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief' wil de belangrijke schakels - de parels in de ketting - in de kijker plaatsen, en de bekendheid van de linies verhogen. Naast het erfgoedbelang hebben de forten ook een landschappelijke en ecologische waarde. De wallen en grachten van een fort zijn vaak ideale biotopen voor planten en dieren. Alle betrokken provincies en partners werken daarom aan een langetermijnvisie en een integraal beleid voor de ontsluiting en de beleving van de versterkingen.

Stadswallen van Sluis

Koningsdijk

Damme

Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

De opstand en strijd die werd gevoerd tegen het Spaanse bewind, hoofdzakelijk op het grensgebied Vlaanderen-Nederland.

Inundatie

Het opzettelijk onder water zetten van een gebied, bijvoorbeeld de polders, als militaire tactiek om de vijand de pas af te snijden.

Recreatieve kaart van de Staats-Spaanse Linies © Provincie West-Vlaanderen

Colofon

Tekst en beelden

Karen Minsaer, Gerda Vercommen, Katelijne Geerts m.m.v. Stad Antwerpen/ Stadsontwikkeling, Waterwegen en Zeekanaal, partners van het Interreg IVA-project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief'. Coverbeeld: Zeeuwse overwinning op de Spaanse oorlogsvloot bij Lillo in 1574 ©Zeeuws Archief, KZGW, Zel. II-535-4

Vormgeving

Stad Antwerpen | Marketing & Communicatie | oktober 2012

Verantwoordelijke uitgever

Patricia De Somer, Grote Markt 1, 2000 Antwerpen

Wettelijk depotnummer

D/2012/0306/248

Stad Antwerpen - dienst archeologie

Grote Markt 1 - 2000 Antwerpen
archeologie@stad.antwerpen.be
http://archeologie.antwerpen.be

Meer informatie

www.staatsspaanselinies.eu | www.fortengordels.be
www.fortliefkenshoek.be

STAD ANTWERPEN

www.antwerpen.be
03 22 11 333

Woelig vaarwater

ANTWERPEN EN DE SCHELDEFORTEN

De Schelde is vanouds de levensader van Antwerpen en haar rechtstreekse poort naar de zee. In de 16de eeuw brak een strijd uit om de controle van de rivier tussen het Spaanse gezag en de stadsbewoners. Langs de Schelde werden forten en versterkingen aangelegd om de stad tegen vijandige aanvallen te beschermen. Deze forten werden door Staatse, dan weer door Spaanse troepen verdedigd, veroverd en heroverd. Wie ze in handen had, controleerde stad en stroom.

Een strategische handelsnederzetting aan de Schelde

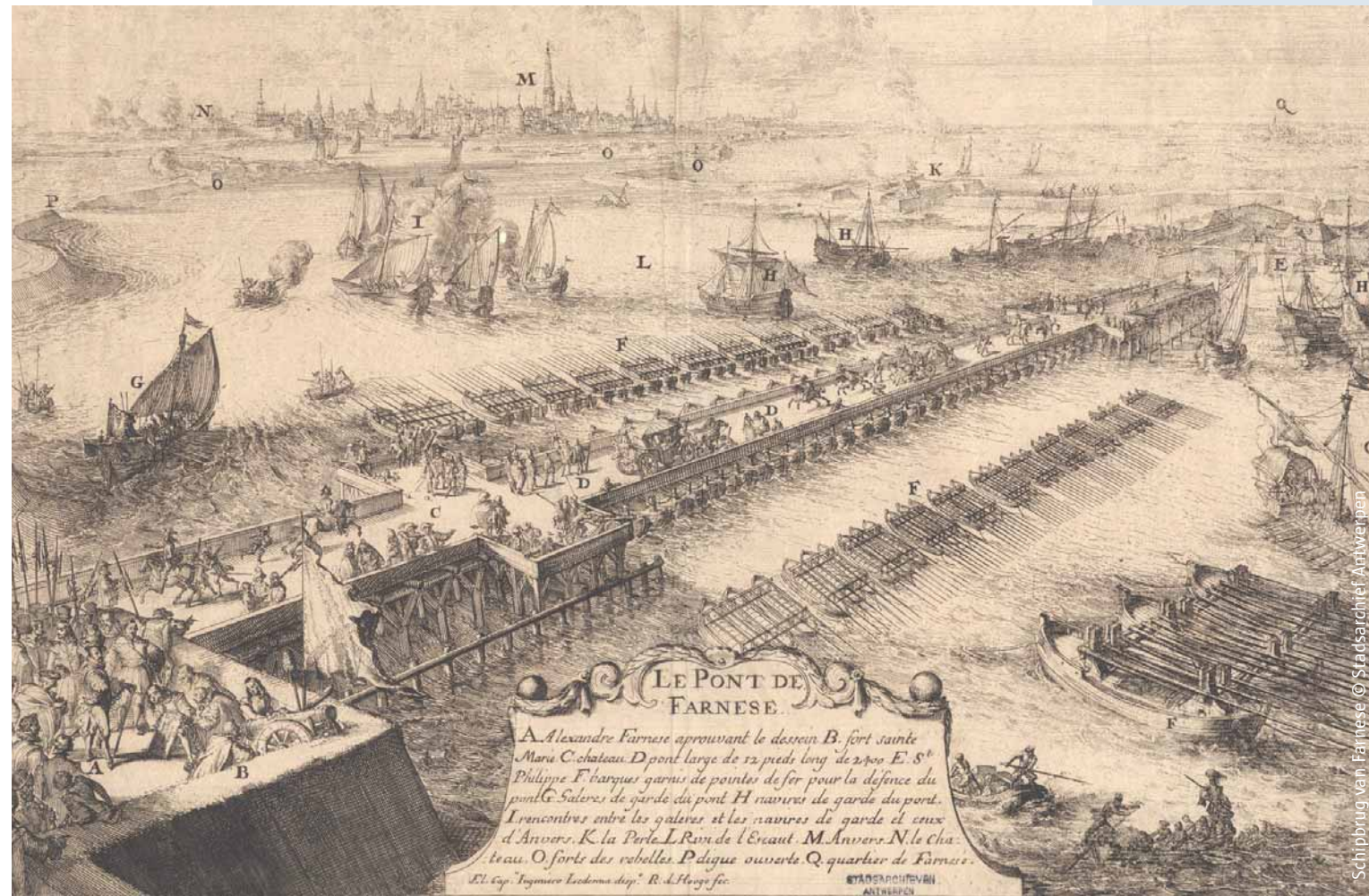
Al van in de 9de eeuw is er sprake van een omwalde nederzetting met handelsactiviteit aan de Schelde. Met de inval van de Vikingen in 836 werd de nederzetting in de as gelegd, maar hierna terug opgebouwd. Vanaf de 10de eeuw groeide het markgraafschap Antwerpen uit tot een militair bolwerk, met een strategische positie aan de Schelde tussen Frankrijk en het Duitse Rijk. Van deze burcht van Antwerpen rest nu alleen het Steen als oudste icoon van de stad.

Aan de voet van de burcht onstond de zogenaamde Ruienstad. Het was een groter gebied, omsloten door een watersingel. In de loop van de eeuwen groeide het stedelijk gebied aanzienlijk en vele torens, stadspoorten en –muren volgden elkaar op. Aan de Scheldekant, waar door de haven een bloeiende handel was ontstaan, ontplooidde zich een imposante façade van stadsmuren, waterpoorten en -torens, kranen en werven. Rond 1500 telde de versterkte stad maar liefst vijftig torens. Na Parijs was zij de grootste stad boven de Alpen.

Bloeiende handel, maar explosieve stad

Antwerpen beleefde een bloeiperiode, maar kende ook turbulente jaren op politiek en religieus vlak. Onze gewesten waren onder Spaans-Habsburgs gezag geplaatst en dit bewind stuurde steeds meer aan op een sterk centralistisch bestuur. Na aanvallen door Gelderse troepen onder leiding van Maarten van Rossum in 1542 kreeg de stad een volledig nieuwe omwalling met bastions. De stad was nu beter bestand tegen geëvolueerde oorlogsvoering met sterkere kanonnen.

In het midden van de 16de eeuw kregen de stadsbewoners te maken met mislukte oogsten en verarming. Het protestantisme verspreidde zich steeds meer onder de bevolking. De harde aanpak van het Spaanse gezag en de vele vervolgingen dreven de religieuze spanningen nog op. Na de Beeldenstorm in 1566 stuurde de Spaanse koning Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden. Hij bouwde ten zuiden van de stad een citadel, waarin Spaanse troepen werden ondergebracht om de stad onder de duim te houden. Alva installeerde ook een uitzonderingsrechtbank om opstandelingen en ketters te bestraffen: de Bloedraad.

Het Spaans gezag grijpt in

In dit klimaat van onderdrukking groeide in verschillende steden de opstand. Antwerpen keerde zich resoluut tegen de Spaanse overheerser en koos voor een nieuw calvinistisch bestuur. Samen met andere steden sloot Willem van Oranje een verbond tegen Spanje: de Unie van Utrecht. Vanuit Spanje werd echter een machtig strateeg, Alexander Farnese, hertog van Parma, naar de Nederlanden gestuurd. Met een goed uitgerust leger nam hij de opstandige steden één na één in. Om zich tegen Farnese te beschermen bouwde de stad de forten Liefkenshoek en Lillo, en op de linkeroever werden van de Doelpolder tot de Bergerweertpolder extra schansen, zoals Het Veer, opgericht. Ook de Oosterweelse dijk op de rechteroever werd extra versterkt.

Het beleg van Antwerpen

In juli 1584 besloot Farnese om Antwerpen te belegeren. Hij probeerde eerst de strategische forten Lillo en Liefkenshoek in te nemen, maar veroverde alleen Liefkenshoek tijdelijk. Om de stad af te snijden van deze forten, bouwde hij twee tegenforten: Sint-Marie en Sint-Filips. Aan beide oevers van de Schelde werden steigers gebouwd, waartussen een 730 meter lange schipbrug van geketende boten werd aangelegd. Een sterk staaltje ingenieurskunst waar negen maanden aan gewerkt werd. Dit meesterlijke plan blokkeerde de noordelijke doorvaart en bevoorrading van de stad. Het calvinistische stadsbestuur ondernam met het vlotschip 'Einde van de Oorlog', enkele branders en de mijnschepen 'De Fortuin' en 'De Hoop' een poging om de brugblokkade te breken, maar zonder resultaat. Deze 'Brug van Farnese' hield de stad volledig in de tang. Aan de forten op de Kauwensteine dijk werd nog hevig gestreden, te midden van ondergelopen polders. Deze slag viel echter uit in het voordeel van Spanje en op 17 augustus 1585 gaf de uitgeputte stad zich over.

Val van Antwerpen - 1585

De gevolgen van de val van Antwerpen waren groot. De Spaanse koning herstelde de katholieke eredienst. De uittocht van calvinisten en handelaars naar Engeland, Duitsland en de Noordelijke Nederlanden zette zich onomkeerbaar in. De stadsbevolking halveerde tot minder dan 50.000 inwoners en de Gouden Eeuw van Antwerpen kwam ten einde. De Staatsen controleerden de Schelde nog steeds via de forten Lillo en Liefkenshoek. Met het oog op de herovering van de stad richtten zij nieuwe versterkingen op. Bij de slag van Kallo in 1638 kon de Staatse troepenmacht de krachtmeting met de Spaanse echter niet aan.

Met de vrede van Münster (1648) werd de soevereiniteit over de forten definitief vastgelegd, de scheiding van de Nederlanden was een feit. De Noordelijke Nederlanden sloten nu de vrije doorvaart van de Schelde af door tol te heffen ter hoogte van de forten Liefkenshoek en Lillo. Hiermee fnuikten zij de handel in Antwerpen, ten voordele van economische bloei van hun eigen havens. Deze zogenaamde 'Sluiting van de Schelde' zou duren tot de komst van Napoleon en werd pas in 1863 opgeheven, door de definitieve afkoping van de Scheldetol.

Calvinisme is een protestantse stroming uit de 16de eeuw, gericht tegen de rooms-katholieke kerk.

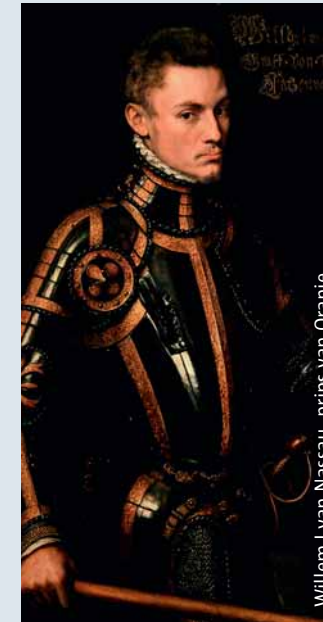
Een **schan**s of verschansing is een militair verdedigingswerk, meestal van opgeworpen aarde.

De **Staatsen** waren de groep opstandelingen tegen het Spaanse gezag, geleid door de Staten-Generaal van de Nederlanden, waarnaar ze vernoemd zijn.

De term **geuzen** werd gebruikt voor de tegenstanders van Spanje. De watergeuzen voerden actie op zee.

Alexander Farnese, hertog van Parma

Willem I van Nassau, prins van Oranje

Parels van forten

Tijdens de verschillende oorlogen werden heel wat verdedigingswerken aangelegd, vooral in de 16de en 17de eeuw. De grootste ontplooiing van forten, zowel aan Spaanse als aan Staatse zijde, vond plaats tijdens het beleg van Antwerpen. Dit opbod had uiteraard te maken met de strategische positie van Antwerpen. Enkele opmerkelijke parels zijn bewaard gebleven. Zij laten ons toe om het spannende verhaal van de stad te vertellen.

Fort Sint-Filips

Het fort Sint-Filips is gelegen op een binnenbocht van de Schelde, 4 km ten noorden van de Antwerpse binnenstad. Tussen dit fort en fort Sint-Marie aan de overzijde van de stroom, werd de beroemde schipbrug van Farnese gebouwd. Het fort ligt er desolaat bij te midden van de havenindustrie en is nu enkel voor de avontuurlijke bezoeker bestemd. In de 19de eeuw kwam het fort door zijn strategische ligging in het vizier van het Belgische leger. In 1881 verrees hier het nieuwe bunkerfort Filip. De constructie bevat in het centrale gedeelte drie koepels voor artillerie gericht op de Schelde, een restant van de kade is nog zichtbaar. Van het 16de-eeuwse fort en de schipbrug is nu niets meer te zien, maar de archeologisch-historische waarde is groot.

Fort van Lillo

© Provincie Antwerpen, Vilda/Vves Adams

Fort Lillo

Fort Lillo is een historische oase, uitgespaard in een industrieel havenlandschap. Een bezoek brengt verrassende elementen van het verleden tot leven: het vestingdorp met kerk, de bastions met vestinggracht en het kruutmagazijn uit de tijd van Napoleon. Om dit gebied beter te beschermen tegen overstromingen wordt de dijk tussen het fort en de Schelde in de toekomst verhoogd. Volgens het Masterplan wordt de oorspronkelijke vijfhoekige vorm gerestaureerd en de getijdenhaven verlegd. Op de dijk komt een panoramisch terras waarop de bezoeker de strategische positie van dit Scheldefort kan ervaren. De pittoreske aanblik van het fort zal bewaard blijven.

Masterplan Fort Lillo

© Grontmij Vlaanderen + Cluster Landschap

Forten Liefkenshoek (rechts) en Lillo (overzijde van de Schelde) © Provincie Antwerpen, Vilda/Vves Adams

Fort Liefkenshoek

Fort Liefkenshoek op de linkeroever is bijzonder goed bewaard gebleven. Samen met fort Lillo werd het fort door Willem van Oranje opgericht ter verdediging van de stad. Tijdens de belegering van Antwerpen kwam het fort even in Spaanse handen, maar daarna bleef het lange tijd Staatse en werd het samen met Lillo een instrument tegen de stad. Heel bijzonder is de centraal gelegen 'kat', door Napoleon in het fort gebouwd. Bovenop deze hoefijzervormige constructie stond het geschut op de Schelde gericht. Het fort deed later dienst als quarantainecentrum en ziekenhuis voor zieke bemanning en passagiers op schepen, waaronder de opvarenden van de Red Star Line. Vandaag zijn in de 'kat' een bezoekerscentrum én een beleevingscentrum voor kinderen en jongeren ingericht. Het verhaal van de polders, de forten, de haven en de historische belegering van Antwerpen kunnen er op unieke manier beleefd worden.